

אחריות בית הדין על שמירת הנורמות הציבוריות והמוסריות

הרמב"ם בספר המצוות (מצווה קע"ו) מציב את תיקון 'דרכי העם' בראש סדר העדיפויות של בית הדין:

שצונו למנות שופטים ושוטרים שיכריחו לעשות מצוות התורה ויחזירו הנוטים מדרך האמת אליה על כרחם, ויצוו לעשות הטוב ויזהירו מן הרע, ויעמידו הגדרים על העובר, עד שלא יהיו מצות התורה ואזהרותיה צריכות לאמנות כל איש ואיש.

תפקיד בית הדין אינו מסתכם בשפיטה פורמלית ובהכרעה בסכסוכים בלבד, אלא כולל אחריות מהותית על המצב הרוחני והמוסרי של הציבור כולו. הרמב"ם מדגיש שעל השופטים והשוטרים להכריח את העם לקיים את התורה, להחזיר את הנוטים מדרך הישרה, ולהציב גדרים וסייגים שימנעו עבירות. מניסוח הדברים עולה שזוהי חובה אקטיבית, שאינה ממתינה לפנייה מצד הציבור.

המאירי מרחיב את היקף החובה הזו בספרו "בית הבחירה" (סנהדרין מד ע"א), כאשר הוא מדגיש את אחריות הדיינים לערנות מתמדת כלפי המתרחש בקהילה:

דייני ישראל וחכמיהם ומנהיגיהם צריכים הם לפשפש תמיד ולחזר ולחקור על מעשה בני עירם, ואין להם התנצלות כשיעשו הראוי על הנגלה הבא לידם, אלא צריכים לחקור ולרגל אחר הנסתרות כפי יכולתם. וכל שמתרשלים בכך, הרי הכול נענשים בנסתרים של חוטאים, שכל ישראל נעשו ערבים זה לזה משקבלו עליהם ברכות וקללות.

המאירי מבהיר כי הדיינים אינם יכולים להסתפק בטיפול במה שמובא לפניהם באופן רשמי, אלא עליהם ליזום חקירה ובדיקה מתמדת של מעשי בני העיר. הרשלנות בתפקיד הפיקוח היזום הזה אינה רק כישלון מקצועי, אלא מביאה לעונש קולקטיבי על הציבור כולו מכוח הערבות ההדדית.

בהלכה הראשונה בהלכות סנהדרין (פרק א' הלכה א') מפרט הרמב"ם את המבנה המעשי של מערכת הפיקוח הזו:

מצות עשה של תורה למנות שופטים ושוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך, שנאמר 'שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך'. שופטים, אלו הדיינים הקבועין בבית דין ובעלי דיןן באים לפניהם. שוטרים, אלו בעלי מקל ורצועה והם עומדים לפני הדיינין המסבבין בשווקים וברחובות ועל החנויות לתקן השערים והמדות ולהכות כל מעוות וכל מעשיהם ע"פ הדיינים, וכל שיראו בו ערות דבר מביאין אותו לבית דין ודנין אותו כפי רשעו.

השופטים הם הדיינים היושבים בבית הדין, ואילו השוטרים הם זרוע האכיפה והפיקוח היומיומית. תפקידי השוטרים אינם מוגבלים לביצוע פסקי דין בלבד, אלא כוללים סיורים יזומים במרחב הציבורי, פיקוח על יושר המסחר, תיקון מידות ומשקלות, התמודדות עם עיוותים חברתיים, ואיתור "ערוות דבר" – כלומר, התנהגות בלתי מוסרית במרחב הציבורי. חשוב לציין שהשוטרים אינם פועלים כגוף עצמאי, אלא "כל מעשיהם על פי הדיינים" – כלומר, הם מהווים את עיניו הפקוחות ואת זרועו הארוכה של בית הדין במרחב הציבורי.

בהלכות סנהדרין (פרק כ"ד הלכה ה') מובאת דוגמא לכך, כאשר מדובר על סמכות בית הדין לפעול גם במקרים של חשד המבוסס על שמועות, אף שאין הוכחה משפטית מלאה:

וכן יש לבית דין בכל מקום ובכל זמן להלקות אדם ששמועתו רעה והעם מרננים עליו שהוא עובר על העריות, והוא שיהיה קול שאינו פוסק כמו שביארנו ולא יהיו אלו אויבים ידועים שמוציאין עליו

שמועה רעה, וכן מבזין את זה ששמועתו רעה ומחרפין את יולדתו בפניו.

דהיינו, ישנם מצבים בהם בית הדין צריך להתמודד עם התנהגות פסולה אף כשאין בידיו את כל הכלים המשפטיים הפורמליים. כאשר יש "קול שאינו פוסק" – כלומר, שמועות מתמידות שאינן נובעות ממניעים זדוניים – על בית הדין להתמודד עם כך ולנקוט בצעדים כמו ביזוי פומבי וחירוף, להגן על קדושת המחנה והמוסר הציבורי, גם כאשר אין לכך ראיות גמורות.

דוגמה נוספת לחובת היוזמה מצויה בהלכות יום טוב (פרק ו' הלכה כ"א), שם הרמב"ם מדגיש את אחריות בית הדין למנוע מצבים העלולים להוביל לפריצות:

חייבין בית דין להעמיד שוטרים ברגלים שיהיו מסבבין ומחפשין בגנות ובפרדסים ועל הנהרות, כדי שלא יתקבצו לאכול ולשתות שם אנשים ונשים ויבואו לידי עבירה.

כאן מודגש תפקידו המניעתי של בית הדין – לא להמתין לעבירה שכבר התרחשה, אלא לפעול באופן יזום למניעת התנאים שעלולים להוביל לעבירה. בית הדין אחראי להציב שוטרים במקומות בהם עשויה להתעורר פריצות, ולמנוע מצבים שעלולים להוביל להתנהגות לא צנועה. עיקרון זה מובא גם בפסיקת השולחן ערוך (חושן משפט סימן רל"א סעיף ב'), הקובע חובת פיקוח יזום על המסחר:

חייבים בית דין להעמיד ממונים שיהיו מחזרים על החנויות, וכל מי שנמצא אתו מדה חסרה או משקל חסר... רשאים להכותו ולקנסו.

השולחן ערוך קובע כי קיימת חובה לפקח באופן אקטיבי על המסחר, ולא להמתין לתלונות של לקוחות שנפגעו. בית הדין חייב למנות מפקחים שיסיירו בחנויות ויבדקו את תקינות המידות והמשקלות, ואף להטיל עונשים בעת הצורך.

הרב משה פיינשטיין בספרו "דברות משה" (בבא קמא ענף ב אות ג) מחדד ומרחיב עיקרון זה באופן מקיף:

מצות ב"ד הוא לראות שיתקיים הדין בעולם, גם לראות מתחלה שלא יעוותו המידות, וממילא מעמידין אגרדמין (פקחים) גם להכות הסרבנים ככל דין ב"ד מדין שוטרים... שדבר שנוגע לרבים מחויבים ב"ד לראות שלא יוכלו לעוות אף קודם שעברו. ולפקח על הפקעת שערים הוא ג"כ צורך רבים נמי יש להיות חיוב על ב"ד.

אם כן, חובת בית הדין כפולה – הן להבטיח שהצדק ייעשה אחרי שהתרחשה עוולה, והן – וזה העיקר לענייננו – לפעול באופן מונע "מתחילה", כדי שלא ייגרמו עיוותים מלכתחילה. הוא מסביר שכאשר מדובר בעניינים הנוגעים לציבור הרחב, יש חובה מיוחדת על בית הדין "לראות שלא יוכלו לעוות אף קודם שעברו" – כלומר, למנוע מראש את האפשרות לעוולה. זוהי הרחבה משמעותית של תפקיד בית הדין מעבר לשיפוט גרידא, והפיכתו לאחראי על שמירת הסדר החברתי, הצדק והמוסר הציבורי.

הגדיר זאת היטב הרב אברהם ח' שרמן (תחומין, כרך כה, עמוד 243):

בי"ד קבוע בעירו פועל בשלשה תחומים בתוך הקהל והצבור – בעשית משפט צדק ולהציל עשוק מיד עושקו, בדאגה לקיום מצות ה' וצרכיו הרוחניים של הקהל, כאפוטרופוס ליתומים, עניים, והקדשות – לדאוג לענייניהם ולצרכיהם. סמכותו של ביה"ד הקבוע בעירו, לדון ולכפות את הצבור, נובעת מכך שהצבור רואה בו שליח מטעמו לפעול לא רק בעשיית משפט וצדק, אלא גם כמי שדואג ואחראי שהעניינים והצרכים הרוחניים ישמרו ויתקיימו.

לב אמיץ

המשימה הזו המוטלת על בית הדין – ליזום פעילות ולהילחם בעוולות – משתקפת ביתר שאת גם בדרישות ההלכה מכל מי שמועמד להיות דיין – אדם שמטבעו מתקומם ומסרב להשלים עם עוולה.

הרמב"ם בהלכות סנהדרין (פרק ב, הלכה ז), מדגיש תכונה מהותית זו באישיותו של הדיין – לא רק כמי שמנתח סברות שכליות, אלא כאדם בעל "לב אמיץ להציל עשוק מיד עושקו"¹.

זוהי נקודה חשובה בפרופיל האישיותי של מי שראוי לכהן כדיין, כאשר הרמב"ם מבסס זאת על דמותו של משה רבינו, שעליו נאמר "ויקם משה ויושיען", כמי שהתקומם באופן טבעי אל מול עוולה וחש דחף פנימי להתערב ולהושיע².

במקום אחר מרחיב הרמב"ם ומסביר שתכונה זו של משה אינה סתם נטייה אישית, אלא היא ביטוי של "רוח ה'" – השראה אלוהית המניעה אדם למעשה טוב.³ הרמב"ם אף מתאר זאת כ"מדרגה הראשונה" בסולם הנבואה:

שילוה לאיש עזר אלוקים יניעהו יזרזהו למעשה טוב גדול כהצלת קהל ישובים מקהל רעים או הציל חשוב וגדול או השפיע טוב על אנשים רבים.

כוח זה ליווה את משה לאורך חייו – החל מהריגת המצרי והתערבותו בין שני הניצים במצרים, ועד להגנתו על בנות יתרו במדין, כפי שמעיד הכתוב

1. וכן כתב הרמב"ן שמות יח, כא: "אנשי אמת שונאי בצע" – שהם אוהבים האמת ושונאים העושק, וכי יראו עושק וחמס אין דעתם סובלת אותו, אבל כל חפצם להציל גזול מיד עושק". ובשם ר' חיים מבריסק מובא ששליחות זו מוטלת על כל רב בישראל "לתבוע עלבונם של גלמודים ועזובים, להגן על כבוד עניים ולהציל עשוק מיד עושקו" הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'ק, איש ההלכה, גלוי ונסתר, עמ' 79-80.

2. מקורו של הרמב"ם הוא במדרש תנאים לדברים א טו, על הפסוק בירמיהו כא, יב: "בית דוד, כה אמר ה' – דינו לבוקר משפט והצילו גזול מיד עושק". הפסוק שצוטט ברמב"ם בעקבות המדרש, לקוח ממשה רבנו שהציל את בנות יתרו (שמות ב ז), מעניין שמתוך כל ההנהגה של משה רבינו בחר להביא מעשה שהיה לפני מתן תורה, ומבוסס על חוש הצדק הטבעי של המושיע, יתכן שבבחירת הפסוק הזה רמז הרמב"ם שעוד לפני שהדיין פותח את הספרים, עליו להיות קשוב לעוול הנגלה לנגד עיניו.

3. מורה נבוכים חלק ב, מה.

"ויקם משה ויושיען". הרמב"ם מדגיש שתכונה זו הייתה כה מושרשת במשה עד ש"לא משל בעצמו" – כלומר, לא יכול היה לעצור את עצמו מלהתערב כשראה עוול, "ולא יכל לסבלו".

מכאן עולה שבית הדין אינו רק מוסד פסיבי המכריע בסכסוכים המובאים לפניו, אלא יש לו תפקיד אקטיבי ויוזם ברדיפת צדק⁴. הדיין האידיאלי, על פי הרמב"ם, הוא מי שמזדהה באופן עמוק עם ערך הצדק, ומתקומם באופן טבעי וספונטני כנגד עוולה – עד כדי כך שאינו יכול לשאת את קיומה ונדחף לפעול להסרתה. דיין אמיתי אינו רק בעל ידע הלכתי נרחב, אלא פועל בצורה אקטיבית ומזדהה להצלת עשוקים ותיקון עוולה, מתוך תחושת שליחות פנימית וערכית, ותשוקה טבעית לרדוף צדק ולתקן את עולם המעשה.

4. עיין עוד עיין דברי מלכיאל חלק ג סימן קנב.